

درباره خیابان «شاهرضا» (آیت ا... خزعلی) که به همت آستان قدس رضوی در ارض اقدس ساخته شد

باغی که خیابان شد

دو تصویر از خیابان آیت ا... خزعلی در ابتدای دهه ۷۰ که از سمت چهارراه شهدا گرفته شده‌است /عکاس: محمد نقابت مقدم

زهرآ بیات | هم‌زمان با ساخت خیابان فلکه در اطراف حرم در سال ۱۳۰۷ خورشیدی، احداث خیابان دیگری هم در میانه بالاخیابان کلید می خورد. خیابانی که برخلاف دیگر

خیابان ها، متولی ساخت آن آستان قدس رضوی است. ساخت این خیابان در اراضی باغ تولیت (چهارراه شهدای فعلی) شروع می شود تا این محدوده را به چهارباغ،

طرف دیگر مستقیما به حمام شاه و دروازه عیدگاه امتداد دهند.»

منظور از «طیب اعظم» دکتر سیدموسی خان حجازی است. این لقب از طریق مادر موسی خان که امین مهدعلیا، مادر ناصرالدین شاه است، برای او گرفته می شود. طیب اعظم به دعوت معیرالملک والی خراسان به مشهد می آید و به عنوان رئیس دارالشفای رازی (درمانگاه رازی) مشغول خدمت می شود. او همچنین مسئول بهداری مشهد (در زمان کلنل محمدتقی خان پسیان) و نخستین پزشک قانونی شهر مشهد بوده است. منزل دکتر حجازی در حاشیه چهارراه خسروی فعلی واقع بوده است.

- رونق گرفتن خیابان جدید

البته گویا نقشه اجرای دوخیابانی که بناسات از شاهرضا منشعب شود چندان روشن نیست برای همین شهرپور «حسب الامر دولت برای نظارت در امور خرابی و ساختمان خیابان ها» مقرر می شود که یک کمیسیون «مرکب از امارت لشکر شرق، کفالت محترم ایالت، آقای رئیس نظمیه و آقای رئیس مالیه» تشکیل شود. تا تصمیماتش از سوی بلدیه اجرایی شود. در این مدت البته برخی مغازه‌های حاشیه شاهرضا پر شده و برای جذب مشتریان تبلیغ می‌کنند. از جمله مغازه تجددپاک‌نیا که ۱۴ آبان در روزنامه آزادی تبلیغ کرده است، «به عموم آقایان اعلام می‌دارد که در خیابان شاهرضا جنب دارالتولیه به‌تازگی مغازه تأسیس شده به نام «تجدد پاک‌نیا»

- خیابان ۳۰هزارتومانی مشهد

از اسناد آستان قدس و بلدیه مشهد که بگذریم نخستین خبر عمومی، کشیدن خیابان شاهرضا، در روزنامه «آزادی» مشهد است. این روزنامه در شماره ۱۴ اردیبهشت ۱۳۰۸ با تیتر «خیابان شاهرضا» نوشته‌است «به‌موجب مندرجات جراندی هزار تومان برای خیابان‌های مشهد که از طرف بلدیه به مرکز فرستاده شده تصویب و سی هزار تومان برای کشیدن خیابان شاهرضا تعیین گردیده است.» سه روز بعد همین روزنامه خبر ساختن خیابان را می‌دهد؛ «چون از طرف وزارت داخله سی هزار تومان برای ساختمان خیابان‌های مشهد تصویب و به مالیه خراسان دستور پرداخت داده شده، کمیسیونی در اداره ایالتی تشکیل و قرار ساختن خیابان‌ها داده شد.»

در این بین اما نرسیدن بودجه بلدیه شروع کار را چند هفته‌ای به تأخیر می‌اندازد و «اجرای منظور عمومی» ممکن نمی‌شود تا ۱۶ خرداد ۱۳۰۸ که خبری درباره خیابان شاهرضا در کنار ساخت خیابان پهلوی در روزنامه آزادی منتشر می‌شود. در این خبر آمده است، «خرابی خیابان پهلوی تا اول کوچه نجدالسلطنه رسیده و خیابان شاهرضانیز که باید تا ارگ امتداد داده‌شود، مشغول تقویم نمودن منازلی می‌باشند که در خط خیابان واقع است.»

- روشن شدن ابتدای خیابان

تا هفته اول تیر ۱۳۰۸ بودجه بلدیه به‌مچنان تصویب نشده اما کار به خوبی پیش رفته و قسمت اعظم خیابان که در باغ تولیت واقع شده است، از طرف اداره آستان قدس ساخته می‌شود. همین است که در خبری که جریده آزادی در ۲۳ تیر منتشر کرده است از «نصب چراغ» خیابان شاهرضا می‌خوانیم؛ «از طرف اداره‌بلدیه در سراسر خیابان شاهرضا چراغ‌های برق نصب گردیده و چند شب است روشن می‌شود.»

- خیابان‌هایی برای اتصال به شاهرضا

هنگام شروع کار خیابان شاهرضا، بحث اتصال انتهای آن به خیابان در حال احداث ارگ و دروازه عیدگاه (فلکه آب) نیز مطرح بوده است، آزادی در شماره ۱ مرداد ۱۳۰۸ درباره این موضوع نوشته است، «حسب الامر مرکز قرار شده است که امتداد خیابان شاهرضا به ارگ موقوف باشد و در دو نقطه‌ای که اکنون ساختمان خیابان تمام شده (درب منزل آقای دکتر طیب اعظم)، میدان وسیعی ساخته، از یک‌طرف خیابان را به زیر بازارچه سراب امتداد داده به خیابان پهلوی که از ارگ به بالاخیابان کشیده می‌شود متصل کنند و از

دو تصویر از خیابان آیت ا... خزعلی در ابتدای دهه ۷۰ که از سمت چهارراه شهدا گرفته شده‌است /عکاس: محمد نقابت مقدم

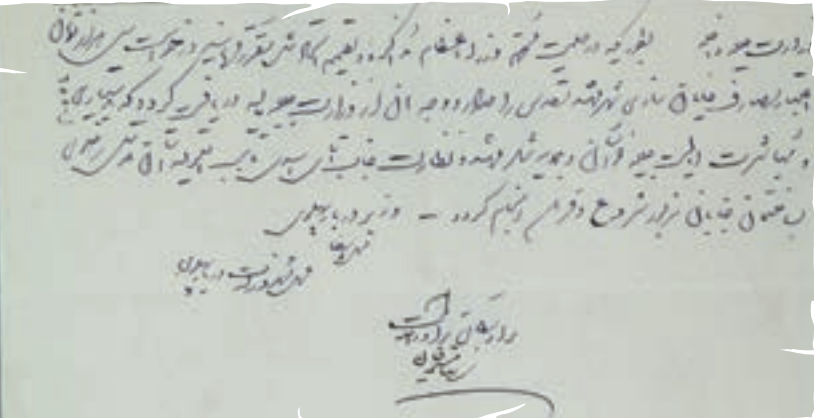
گنبدسبز و اراضی جنوبی مشهد متصل کند. اگرچه بیشتر خیابان مذکور در اراضی باغی آستان قدس واقع شده‌است با این همه، از اواخر بهار ۱۳۰۸ برای ادامه آن با مشارکت

حاج حسینعلی قندهاری شروع به خرابی کرده‌اند. تأخیر امتداد خیابان شاهرضا و تغییراتی که در نقشه آن حاصل شده موجب نگرانی اشخاص علاقه‌مند گردیده. خوب است مقامات مربوطه آخرین تصمیم خود را در این موضوع به‌موقع اجرا گذارده و رفع نگرانی مردم را بنمایند.» روزنامه اطلاعات هم در شماره ۱ شهریور ۱۳۰۹ ذیل خبری با عنوان «شروع به احداث خیابان از مشهد» می‌نویسد، «برای امتداد خیابان شاهرضا به طرف مریش خانه آمریکایی اداره بلدیه با صاحبان منازل داخل مذاکره شده که زودتر منازل را تقویم نموده و شروع به خرابی نمایند.»

«رئیس‌شاهرضا به مریش‌خانه آمریکایی‌ها خبر های بعدی از خیابان شاهرضا بیشتر مربوط به بخش شمالی است تا جنوبی. درواقع بیشترین اقدامات مربوط به خیابان مجاور باغ نادری است. روزنامه آزادی ۲۷ اردیبهشت ۱۳۱۰ می‌نویسد؛ «مطالعات راجع به کشیدن خیابان شاهرضا از کنار حمام حاج هاشم خان به طور مستقیم تا خارج شهر خاتمه‌یافته و چند روز قبل نصب بیدق به عمل آمد.» همین روزنامه ۱۴ مرداد از تقویم منازل قسمت شمالی به‌طرف مریش‌خانه آمریکایی گفته و ۲۸ مرداد نوشته است، «برای امتداد خیابان شاهرضا از بالا خیابان به پاچنار و خارج شهر سه روز است که از طرف اداره بلدیه به تقویم منازلی که در مسیر خیابان واقع می‌شود مشغول گردیده‌اند.» این رویه تا دو سال بعد ادامه دارد، در سال ۱۳۱۲

خیابان (آیت ا... خزعلی)شاهرضا بر روی نقشه مشهد/ سال ۱۳۳۳خورشیدی

تصویری از نامه وزیر دربار پهلوی به وزارت داخله مورخ ۱۸ اردیبهشت ۱۳۰۸ درباره ساخت خیابان شاهرضا که ۹ روز قبل دستور ساختش داده شده بود. در این نامه آمده ،به‌طوری که در هیئت محترم وزرا عظام مذاکره و تصمیم اتخاذ شد مقرر فرمایید درخواست ۳۰ هزار تومان اعتبار مصارف خیابان‌سازی شهر مشهد مقدس را صادر و وجه آن از وزارت جلیله مالیه دریافت گردد که به دست باری و مباحثرت ایالت جلیله خراسان و بلدیه شهر مشهد و نظارت جناب آقای اسدی نایب‌التولیه آستان قدس رضوی به ساختمان خیابان مزبور شروع و انجام گرد.»

شاهرضا قدیمی ترین باغ مشهد را دونیم کرد

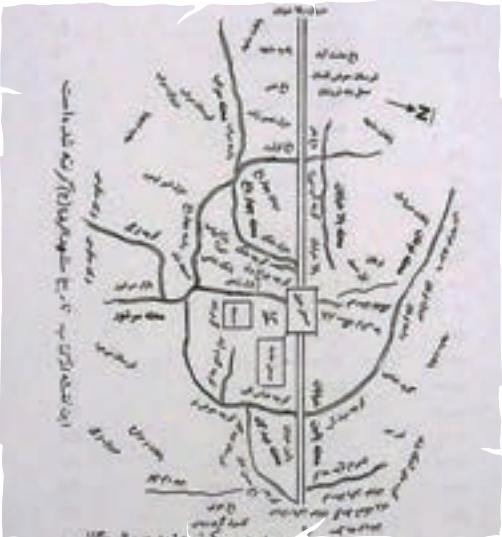
حسین بیات

ا... یارخان قاجار ذؤلو ملقب به آصف الدوله، دایی محمدشاه، هم‌زمان با سلطنت او والی خراسان می‌شود. حضور چندساله او به‌عنوان حاکم سبب می‌شود که ته‌مانده باغ‌های «چهارباغ، عهد تیموری مشهد به تملکش درآیند و این باغ در میان مردم به «باغ آصف الدوله» مشهور شود. آصف الدوله چند سال بعد، در سال ۱۲۶۲ هجری قمری از محمدشاه اجازه سفر به بیت ا... الحرام را می‌گیرد. البته قبل از آن، برای دوپسرش از شاه حکم می‌گیرد؛ یکی حکم «تولیت آستان قدس رضوی» برای محمدحسن خان سالار و دیگری حکم منصب «نایب الحکومه» خراسان برای محمدعلی خان. چندان طول نمی‌کشد که سالار با برادر خود هم داستان شده و در محرم همین سال در سودای حکومت، علیه دولت مرکزی طغیان می‌کنند؛ طغیانی که با فرازونشیب‌هایش چند سالی طول می‌کشد و در نهایت در زمان ناصرالدین شاه و مصادف با شنبه هشتم جمادی الاولی ۱۲۶۶ هجری قمری، مقارن عید نوروز به تدبیر امیرکبیر و با فتح مشهد فرو می‌خوابد. به‌دنبال آن، سالار با دو فرزندش، امیر اسلان خان و یزدان بخش خان، و برادرش، محمدعلی خان بیگلربیگی، اعدام می‌شوند و به‌مصادره خانه‌های آصف الدوله نیز حکم داده می‌شود.

سالار که در طغیان خود تا سبزوار ا‌تصرف کرده بود، به‌گنجینه‌های حرم مطهر رضوی نیز دست‌درازی کرده و دستور داده تا از سیم و زر آستانه سکه بزنند و خرج سوارانش کنند. از این رو پس از کشته‌شدنش، فرزند دیگرش، محمدقلی خان، باغ، کاروان سرا و قنات و حمام سالار را از طریق وقف به آستان قدس واگذار کرد. باغی که محمدقلی خان به جبران خسارت پدر خود به آستانه می‌بخشد، درواقع همان باغ آصف الدوله یا مانده‌های چهارباغ قدیمی مشهد است. از دوره ناصرالدین شاه به بعد این باغ همرد استفاده آستان قدس رضوی قرار می‌گیرند. در اوایل قرن گذشته ابتدا مرکز ادارات آستان قدس و دفتر نایب‌التولیه‌ها از صحن عتیق به باغ سالار منتقل شده و دارالتولیه در بخش غربی همین باغ دایر می‌شود. سپس در بخش شرقی باغ، انبار کارپرداز و شرکت فلاحتی وابسته به آستان قدس رضوی و چندین اتاق دیگر دایر می‌شود و باغ سالار یا باغ آصف الدوله در این دوره به باغ تولیه یا باغ آستان قدس رضوی مشهور می‌شود. این باغ در سال ۱۳۰۷ خورشیدی به واسطه احداث خیابان شاهرضا که از طرف اداره آستان قدس خیابانی به عرض سی ذرع و طول ۴۴۰ ذرع، در اراضی باغ تولیت احداث می‌شود، دونیم می‌گردد. شاهرضا، ابتدا تا کوچه سراب و سپس تاخیابان خسروی نو(احداث ۱۳۰۹ خورشیدی) ادامه می‌یابد. در جریان احداث این خیابان، از سوی آستانه ۱۱۳ دربند دکان در حاشیه آن ساخته می‌شود. ادارات آستان قدس، انحصار دولتی دخانیات، اداره کل تجارت و تلفن مرکزی مشهد، مطبعه خراسان و روزنامه بهار (ضلع شرقی) و عمارت نیابت تولیت آستانه و کارخانه چراغ برق شرکت روشنایی (ضلع غربی) مهم‌ترین مراکزی هستند که در این خیابان واقع می‌شوند. بعد از ادارات آستان قدس که از قبل در مجاورت خیابان شاهرضا قرار دارد، دائره انحصار دخانیات، نخستین اداره‌ای است که برای تمرکز ماشین‌های توتون‌بری به خیابان شاهرضا نقل مکان می‌کند. روزنامه اطلاعات چاپ تهران در شماره ۶ شهریور ۱۳۰۹ نوشته است «از مشهد اطلاع می‌دهند دائره انحصار دخانیات چند باب از دکان‌های خیابان شاهرضا را برای تمرکز ماشین آلات سیگاری‌ها اختصاص داده و ساختمان‌های جدیدی به دکانین مزبور اضافه خواهد شد و تمام سیگار فروش‌ها باید ماشین‌های خود را به دکان مزبور انتقال دهند.»

دومین اداره‌ای که به شاهرضا می‌آید اداره کل تجارت است. این اداره در روزهای پایانی سال ۱۳۱۱ چند باب از مغازه‌های خالی این خیابان را برای جمع‌آوری اجناس ممنوعه اجاره می‌کند. روزنامه بهار در شماره ۶ فروردین این سال می‌نویسد؛ «بر حسب دستور اداره کل تجارت چندروز است از طرف ایالت جلیله خراسان توسط آقای پارسا نماینده اداره کل تجارت اقدامات لازمه برای جمع‌آوری اجناس ممنوعه به‌عمل آمده‌وشش باب‌دکان در خیابان شاهرضا برای تمرکز دادن اجناس مزبور تهیه شده و مقرر گردیده است دارندگان اجناس ممنوعه به محل مزبور مراجعه نموده و برای تحویل دادن اجناس خود وقت بگیرند و از روز شنبه عده‌ای مراجعه نموده وقت گرفته‌اند.»

شاهرضا همچنین پس از شکل‌گیری ابتدا از طرف اداره بلدیه به طول ۵۰۰ ذرع تا کوچه ارگ امتداد می‌یابد و بعد ۱۰۲۹ ذرع دیگر هم تا خارج شهر ادامه می‌یابد تا طولش در مجموع ۱۹۹۹ ذرع باشد.

کوچه‌های قدیمی خیابان شاهرضا

- ضلع شرقی از بالاخیابان (سمت چپ):

۱. کوچه باغ تولیت: به کوچه‌های چهارباغ، پنجه و مسجد نقاشی منتهی می‌شود.
۲. کوچه شوکت الدوله: به کوچه‌های پنجه، حمام مستشار و حوض نصرت‌الملک منتهی می‌شود.

۳. کوچه صفا: به کوچه حمام نصرت‌الملک می‌رسد.

کوچه حوض مونس: به کوچه صفا منتهی می‌شود.

کوچه پشت حیظه حاج کرلایی علی: به کوچه حاج کرلایی علی و کوچه قبرستان خواجه روشنایی منتهی می‌شود.

کوچه مطبعه: به کوچه خواجه روشنایی منتهی می‌شود.

- ضلع غربی از بالاخیابان (سمت راست):

۱. کوچه سراب: به خیابان امام خمینی (ع) منتهی می‌شود.

۲. کوچه حوض مونس: به خیابان خسروی منتهی می‌شود.

منبع تصاویر و

اسناد:

سامانه جامع

«اسناد تاریخ

و توسعه

شهرمشهد»

شهرداری

مشهد